

ОСВІТА У ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ РЕФЛЕКСІЯХ

УДК 378.015.31:17.022.1

РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОГО МИСТЕЦТВА ЯК ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ (XVIII – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Сергій Гуров

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті розкрито історичний аспект розвитку художньої літератури й ретельно проаналізовано літературне мистецтво як форма вираження духовно-моральних цінностей у період з XVIII ст. й до наших днів.

Ключові слова:

духовно-моральні цінності; літературне мистецтво; історичний аспект розвитку художньої літератури.

Аннотация:

Гуров Сергей. Развитие литературного искусства как формы выражения духовно-нравственных ценностей (XVIII – начало XXI в.). В статье раскрыт исторический аспект развития художественной литературы и тщательно проанализировано литературное искусство как форма выражения духовно-нравственных ценностей в период с XVIII века и до наших дней.

Ключевые слова:

духовно-нравственные ценности; литературное искусство; исторический аспект развития художественной литературы.

Resume:

Gurov Sergiy. Development of literary art as a form of spiritual and moral values expression in the period from XVIII up to early XXI century.

The article deals with a historical perspective of literature development and provides a thorough analysis of literary art as a form of spiritual and moral values expression in the period from XVIII century up to nowadays.

Key words:

spiritual and moral values, literary art, historical aspect of literature development.

Постановка проблеми. Формування духовно-моральних цінностей засобами літературного мистецтва відбувається постійно, оскільки мистецтво є потужним чинником формування особистості загалом. Але ставлення в суспільстві до духовно-моральних цінностей завжди змінюється, і саме нові літературні форми та течії є потужним фактором цих змін. Проаналізувавши ряд класичних і сучасних літературних течій, можна виявити групу духовно-моральних цінностей того чи іншого періоду й визначити погляд на них. Такий підхід уможливує розробку концепції виховання духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців гуманітарних спеціальностей засобами літературного мистецтва.

Теоретичні положення нашої статті ґрунтуються на ряді концепцій виховання особистості в сучасних умовах (О. Бодальов, Б. Бітінас, В. Караковський, Б. Лихачов, Л. Новикова та ін.); на дослідженнях з проблем духовно-морального виховання засобами літературного мистецтва (М. Бахтін, О. Бистрова, Є. Ільїн, В. Кан-Калик, Є. Квятковський, Г. Лазаренко, Н. Лейдерман, О. Попова, В. Сухомлинський та ін.).

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у визначенні художньої літератури як вагомого чинника вираження духовно-

моральних цінностей у період з XVIII ст. й до нашого часу.

Виклад основного матеріалу. У період просвітницького класицизму, в основу якого була покладена ідея розумності й упорядкованості світу, найбільший розвиток мав так званий веймарський класицизм, представниками якого були Й.-В. Гете й Ф. Шіллер. Вони вірили у виховну силу мистецтва, здатну сформувати гармонійно розвинену особистість, яка прагнуче серед іншого й до ідеалу свободи. Яскравим прикладом є гімн Гете «Прометей», написаний у формі монологу самого титана. Письменник зробив його символом протесту проти змертвілих традицій і авторитетів, символом справжньої любові до людей. Людина розуміється як істота насамперед розумна, а людське суспільство – як раціонально влаштований механізм.

У творах англійських письменників того часу (Гілберт Кенна, Комптон Макензі, Лауренс), що привертала увагу англійського читача, також порушувалися найрізноманітніші проблеми, зображувалися різні класи суспільства, критикувалися соціальні цінності, однак власний світогляд авторів таких творів найчастіше зводився до туманного гуманітаризму.

У літературі класицизму людина є носієм важливішої ідеї, що визначає її сутність.

Саме тому в комедіях класицизму часто використовувалися «розмовні прізвиська», які відразу визначали логіку характеру персонажа («Горе з розуму» О. Грибоедова, комедії Д. Фонвізіна). Розумність, наочність і емблематичність культури класицизму породжували й своєрідне розв'язання конфліктів, вподобане авторами класицизму, однак почуття зрештою виявлялося переможеним.

Українські письменники кінця XVIII – першої половини XIX ст. (І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка) у своїх творах висвітлювали різні сторони життя українського суспільства, створювали узагальнений образ Добра як сукупності високих моральних якостей, надихалися ідеями національного відродження, прагнули до утвердження таких цінностей, як громадянська мужність, справедливість і добродійність, віра в могутність людського розуму.

Інший напрям – сентименталізм, який розвивався паралельно з класицизмом, по суті спирався зовсім на інші засади. Для письменників-сентименталістів головною цінністю є світ почуттів і переживань, який розуміється досить вузько. Основна ознака сентименталізму – інтерес до внутрішнього життя звичайної людини, підкреслення глибини її почуттів, на відміну від класицизму, який «пересічною» людиною цікавився мало. Саме тому для сентименталістів природа – це мірило всіх цінностей, зокрема й самої людини. Видатними представниками цього напрямку були такі письменники, як Ж.-Ж. Руссо, О. Пушкін, М. Карамзін, частково Г. Квітка-Основ'яненко, С. Річардсон, у творах якого була виражена опозиція «природна людина – цивілізація», де, на відміну від бароко, під цивілізацією розумілось зло.

Також велике значення мала філософія «природної людини», сформульована Ж.-Ж. Руссо, який уважав цивілізацію ворогом людини, що вбиває все краще в ній. Тому інтерес до природи, до природних почуттів і природної поведінки яскраво виявлявся в його працях. Отже, з огляду на сказане, можна твердити, що автори таких художніх творів мали на меті формування цінностей природного середовища, зокрема таких, як любов до природи, екологічні цінності тощо.

Наступним етапом у розвитку літератури став романтизм, який насамперед визнавав цінність людської особистості як такої, її самодостатність. Світ почуттів і думок окремої людини став найвищою цінністю, що відразу змінило систему координат: в опозиції «особистість – суспільство» акценти змістилися в бік особистості. Крім того, романтизм ще

більше підкреслив протистояння цивілізації та природи, надаючи перевагу природній стихії, виявляючи інтерес до екзотичних пейзажів, до сцен з сільського життя тощо. Особливість естетики романтизму полягала в тому, що звичний соціальний світ не є єдиним і справжнім – реальний світ потрібно шукати.

Зауважимо, що романтизм не був лише літературним напрямом. Він спирався на глибинний і потужний духовний рух, що охоплював різні сфери духовного життя особистості; він розвивався як ціла духовна культура, поширюючись на різні сфери духовно-практичної діяльності особистості, зокрема такі, як музика, живопис, і навіть на науки – філософію, психологію, історію та медицину.

Загальнометодологічні принципи літературознавства як гуманітарної науки з достатньою визначеністю сформувалися вже на початку XIX століття. Й. -В. Гете сформулював принцип «всесвітньої літератури», що не означав втрату особливостей національної літератури, а інтеграцію художньої літератури різних народів світу. Отже, з того часу вважається, що автори художніх творів збагачують не тільки свою національну, а також і світову культурну спадщину.

Однак ці принципи породили більше питань, ніж прийнятних для всіх відповідей, порушили перед літературознавством цілий ряд проблем, однією з яких є ставлення автора до створеного ним твору. Тобто з погляду поетики, ми не повинні перейматися «психологією», «душею» та внутрішнім світом автора, який створив ідеальний твір, важливим є тільки ступінь володіння прийомами професійної майстерності творця.

Заперечуючи такий погляд, французький критик Шарль-Огюстен Сент-Бев запропонував біографічний метод, що є своєрідним синтезом принципу суб'єктності та історичності культурного процесу з просвітницьким вченням про незмінну «людську природу», де під принципом суб'єктності розуміється конкретна, індивідуальна особистість самого автора. Так, на думку критика, «література, літературне творіння не відрізняються або принаймні не відділяються ... від усього іншого в людині, від її натури; я можу насолоджуватися тим чи іншим твором, але мені складно судити про нього, крім мого знання про саму людину...» [2, с. 48].

Однак якщо Ш. -О. Сент-Бев розумів твір як документ, у якому закарбувалася особистість його творця, то культурно-історична школа побачила в ньому документ, що відображає певний стан суспільства. Для І. Тена література була лише «відбитком навколишніх характерів і ознакою відомого стану розуму», що дає змогу

«судити про те, як відчували й мислили люди багато століть тому». Французький літературознавець Г. Лансон твердив: література «у своєму тривалому й багатому розвитку запрополювала все (рух ідей і почуттів), що продовжувало розгортатися в політичних і соціальних фактах або кристалізувалося в установах» [3, с. 4]. Е. Ренан вважав, що «прекрасний не Гомер, прекрасне гомерівське життя ... прекрасна не сама Біблія як книга, а її біблійні звичаї, форма життя, прекрасна не яка-небудь індійська поема, а саме індійське життя» [7, с. 126].

Відкривши світ конкретної особистості, романтизм не прагнув деталізувати індивідуальну психологію, де інтерес до пристрасті призводив до типізації переживань. Найчастіше романтичний герой був носієм однієї пристрасті, однієї ідеї. Це споріднювало романтичного героя з героєм класицизму, однак акценти були зміщені в бік справжнього психологізму естетичної системи – у бік реалізму. Романтизм виник наприкінці XVIII ст. у Франції після Великої революції, однак швидко поширився в інших країнах, зокрема в Германії, Англії, а згодом у США та Росії. Видатними представниками романтизму в цих країнах були такі письменники, як Г. Гейне, Ф. Герльдерлін, Л. Тік, В. Скотт, Дж. Байрон, В. Блейк, Е. По, Дж. Купер, М. Лермонтов, А. Пушкін, М. Гоголь та ін.

В українській літературі епоха романтизму була пов'язана насамперед з творчістю великого письменника, основоположника сучасної української літературної мови Т. Шевченка, який синтезував літературну мову з живою народною. У його творах закладена основа українських духовних цінностей. Висвітливши моральні принципи в поезіях найвідомішої збірки «Кобзар», митець намагався згуртувати український народ, пробудити в нього прагнення до створення національної єдності. Отже, можна твердити, що з цього часу в українській літературі спостерігаються прояви національного руху, виховання патріотичних і духовно-моральних цінностей особистості українця.

Наприкінці XIX ст. видатний філософ-літератор І. Франко зауважив, що література – «це не мертвий збір книжок, не парнас авторів, це щось далеко більше, це суперечність явищ і витворів духовного життя даного народу ... духовне життя всіх його верств».

У цей час були також зроблені спроби висвітлити вплив української літератури на духовне життя народу в різні історичні епохи (М. Максимович, М. Петров «Нариси історії української літератури» (1884), О. Пипін,

В. Спасович «Історія слов'янських літератур» (1879) та ін.).

Одним з найвідоміших творів світової класики того часу є роман Л. Толстого «Війна і мир», у якому автор порушує проблему «сенсу життя» особистості. Письменник розкриває тему моральних цінностей і пошуку сенсу існування на прикладі життя одного з героїв твору – князя Андрія Болконського, який постійно шукає сенс свого існування, мріє про славу, що і стає рушійною силою та причиною його участі у війні. Але після Аустерліцького бою Андрій по-новому оцінює свої життєві цінності й розуміє, що він помилявся, й у світі є щось набагато вище й важливіше, ніж «війна заради слави». І ось, після руйнації всіх колишніх ідеалів і переконань, він переживає смерть дружини та сина. Переглянувши свої погляди, зазнавши непоправних втрат, князь Андрій усвідомлює, що головне в житті – це сім'я й «життя заради сім'ї».

Іншим переломним моментом у долі князя Андрія стала його зустріч з Наташею Ростовою, що докорінно змінила його світогляд і розкрила поняття любові як «сенсу буття». Л. Толстой у своєму романі вивів образ людини, що перебуває в одвічних пошуках життєвого сенсу, у боротьбі між тогочасним життєвим устроєм і власними інтересами. Письменник вважав духовність особливою людською властивістю, завдяки якій відбувається зв'язок особистості з Богом. Сенс існування людини – це розвиток духовності, яка пов'язана з моральністю в творчому досвіді особистості [6].

Криза західноєвропейської та американської літератур на початку XX ст. була зумовлена деградацією буржуазного ідеалу, коли на заміну просвітницької концепції культури прийшла культура масова, підприємницька. У літературі з'являються нові типи персонажів, такі, як «антигерой» і позбавлений принципів дрібний «крамар». Серед письменників того часу можна назвати Дж.-Б. Шоу, Т. Драйзера, Р. Роллана, Т. Манна та інших. Замість мистецтва, яке реалістично відображало дійсність, з'являється мистецтво, яке оспівує внутрішній світ автора. Це стало поштовхом до зародження нових напрямів у мистецтві й літературі, зокрема таких, як «модернізм», «символізм», «акмеїзм», «футуризм», «імпресіонізм» і «авангардизм».

Так, на відміну від «таємного» слова символістів, які створили відносно цілісну й оригінальну концепцію, яка будувалася на поєднанні життя й мистецтва, на ідеї вдосконалення світу за естетичними законами, акмеїсти проголошували цінність матеріального, пластичну предметність образів, точність і вишуканість слова.

На початку ХХ ст. в Італії зароджується футуризм, засновником якого є італійський поет Ф. Марінетті, що сформулював теорію нового мистецтва, головною ідеєю якого стала механізація мистецтва й втрата ним духовності. Метою футуристів було створення нової поезики, нової системи естетичних цінностей, де мистецтво стає схожим на «п'есу на механічному піаніно», відкидаються загальноприйняті мовні та поетично-мистецькі норми, а духовність розглядається як «віджилий міф».

Найяскравішими творами цього періоду, які презентували такий напрям в українській літературі як імпресіонізм, можна вважати оповідання «Політика» та «Змовини» Григорія Косинки. У цих творах автор намагався повернути увагу до загальнолюдських цінностей, таких, як добро, мораль, справедливість. Г. Косинка у своїх оповіданнях відображає страждання українського селянства, його радощі, прагнення й переживання. Намагаючись зрозуміти ті події, що відбувалися в суспільстві в 20-30-х рр. минулого століття, письменник шукав відповіді на одвічні питання життя й разом зі своїми літературними героями прагнув розібратися у вирі подій й допомогти селянину збагнути цінність буття.

Яскравим прикладом виховання морально-духовних цінностей у другій половині ХХ ст. став твір німецького письменника Генріха Белля «Подорожній, коли ти прийдеш до Спа...». В оповіданні, написаному після Другої світової війни, презентовані цінності, які об'єднували представників найрізноманітніших верств суспільства. Крім того, морально-естетична позиція автора твору спирається на загальнолюдські моральні цінності, а активне неприйняття війни визначає його гуманістичну спрямованість.

Наприкінці ХХ століття вітчизняне суспільство потрапляє в орбіту неоліберальних цінностей і життєвих пріоритетів, відбувається крах цінностей, нав'язаних комуністичною ідеологією й повернення до духовно-релігійних основ. Саме вищі духовно-моральні цінності відроджуються в сучасному соціумі й стають основою для різноманітних форм ідентичності.

Сучасне уявлення про духовно-моральні цінності в художній культурі висвітлено в роботах таких дослідників, як М. Мамардашвілі, В. Большаков, П. Валері, Дж. Карницький, С. Т. Кун, Р. М. Бері, Р. Грін, К. Салем Мохаммад, З. Бауман та ін.

Д. Лихачов, говорячи про формування цінностей, наголошував на необхідності вивчення художньої літератури, вважаючи, що «мистецтво – це вікно у світ і необхідно відродити в молоді гордість за свою начитаність,

за знання пам'яток класичної літератури (й культури взагалі), за свою естетичну вимогливість» [4, с. 8]. На думку М. Бахтіна, ціннісне сприйняття літературного твору – це також процес його розуміння. Під цим розумінням філософ має на увазі онтологічний аспект пізнання, який відображає «убудованість» інтерпретатора у світ природи та культури.

А. Леонтьєв вважає, що цінності, закладені в літературних творах, абсолютно особливі, їх своєрідність полягає в обов'язковій наявності емоційної оцінки. «Цінності не передаються тим же шляхом, що й знання, уміння, навички. Шлях їх засвоєння проходить, насамперед, через переживання». Вплив художньої літератури на особистість може відбутися тільки тоді, коли ціннісні світи художнього твору й читача збігаються.

Наразі сучасне суспільство отримало неоднозначну культурну спадщину, у якій багато етичних парадоксів. Так, Поль Валері зауважує, що, «добрі якості німецьких народів принесли більше зла, ніж коли-небудь лінь народила вад. Ми бачили на власні очі, як реальна праця, глибока освіта, відмінна дисципліна й старанність були обернені на страшні задуми. Всі ці жахи були б немислимыми без стількох же якостей. Потрібно було, безсумнівно, багато знань, щоб вбити стільки людей, розпорошити стільки добра, знищити стільки міст за такий малий проміжок часу; але не менше потрібно було й моральних якостей». Цю думку доповнює Мераб Мамардашвілі, який зауважує, що будь-яке зло на початку є добром, тому жоден з військових конфліктів не починається винятково зі злих спонукань, неможливо виявити ні правих, ні винних, але результати таких «розумних» людських дій несуть лише трагедію [5].

Постмодерна література намагається уникати дуалістичності оцінок, відбувається є лише констатація фактів, навколо немає ні добра, ні зла, ні негативних або позитивних характеристик. Найважливішою рисою постмодернізму є принципова відмова від усякої центричності й усякої ціннісної ієрархії. Усі літературні твори рівноправні між собою й принципово зруйнований їх ціннісний ряд, отже жоден твір не має переваг перед іншими.

Саме в цій літературі ми бачимо потребу в самоідентифікації за допомогою встановлення індивідуальних моральних цінностей у свідомості. Твори цього періоду цінні унікальним філософським поглядом, вони сповнені не тільки видовищністю сюжету й драматичних ліній, а й особливостями моральної культури суспільства.

Драматична лінія літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття будується на гострому зовнішньому та внутрішньому конфлікті, зіткненні протилежних інтересів, істини й обману, переживши які герой стає морально оновленим, усвідомлює згубність помилкових пріоритетів сучасного світу, звільняється від моральних цінностей, нав'язаних йому ззовні й створює власний внутрішній світ, цінності якого народжені власними переконаннями, а тому є правильними.

У сучасній художній літературі формування духовно-моральних цінностей можна простежити на прикладі роману Ч. Паланіка «Невидимі монстри», головна героїня якого проходить увесь емоційний шлях свого розвитку – від нестями й цинізму до усвідомлення такої духовно-моральної цінності, як любов до ближнього. Автор відображає цю категорію моральності як завершений акт духовно-морального становлення особистості.

Окрім любові, однією з головних цінностей у сучасній художній літературі є також свобода. Стандарти побуту, праці й соціальної поведінки породжують спільні для всіх людей бажання, що ведуть до нездатності усвідомлення власних дій і, як наслідок, – викликають нестерпиме бажання свободи від соціуму.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. художня література зазнає тиску з боку спадщини минулого й технічного прогресу, проте згодом розпочинається процес усвідомлення розвитку й наслідків цих явищ. Диктатура пріоритету матеріального успіху стає основним критерієм сенсу життя, у якому бракує видимих перспектив духовно-моральних змін, що й викликає сьогодні змішані почуття в літераторів. Так, французький поет Мішель Уельбек зауважує, що єдиною відмінною рисою в настроях сучасників стає гіркота, і саме крізь призму цього відчуття дивиться сучасна людина на своє минуле, сьогодення й майбутнє [8].

Отже, зважаючи на сказане, доходимо висновку, що в сучасних художніх творах відображаються не тільки основоположні духовно-моральні цінності, значущість яких у свідомості людей і забезпечує можливість існування людського суспільства, а й боротьба та становлення особистості в складних культурних і соціально-політичних умовах.

Провідною метою освіти на сучасному етапі є створення умов для формування кожної індивідуальності, а головним показником якості освіти – духовний світ розвиненої особистості. Теоретико-методичні засади формування духовно-моральних цінностей засобами літературного мистецтва висвітлено в працях

М. Бахтіна, В. Біблера, Л. Виготського, Д. Лихачова та ін. Концепції існування людини в культурному просторі були обґрунтовані М. Бахтіним, В. Біблером та ін.; сутність літератури як специфічної форми відображення духовно-морально досвіду людства в його суспільній свідомості визначена Д. Лихачовим, Л. Столович, В. Сухомлинським.

На думку багатьох учених, сфера духовності набагато відстає від інтелектуальної, і парадокс у тому, що людській цивілізації загрожує не стільки ядерна війна, скільки докорінне духовно-моральне перетворення людини (й не на краще), що може призвести до самознищення особистості. Так, зокрема, американський філософ і письменник Ф. Фукуяма помітив тривожну настанову на наукове перетворення світу й людини, у якому головною ланкою є окрема особистість. Починаючи саме з неї, розв'язуються всі подальші проблеми національного й міжнародного рівнів розвитку суспільства, і удар спрямовується на руйнування онтологічної структури людини, метою якого є поступова зміна сутності особистості з часом [9, с. 307]. Письменник також наводить приклади літературних творів – «Прекрасний новий світ», «Ми», «Колгосп тварин» та ін., які спрямовані на зміну свідомості людини, зокрема й для управління нею.

Літератор П. Іванишин основним завданням дослідника художнього твору вважає «виявлення й оцінку інтенціональності, ідейної спрямованості, духовно-творчої телеологічності твору відповідно й до ідеї самого мистецтва, й до стану, інтересів і актуальних завдань нації» [1, с. 17]. Національна традиція пов'язана з прийнятою в тій чи іншій культурі системою цінностей – етичних, естетичних, історичних та ін. П. Дончик додає, що нова історія української літератури має «оприятити великий синтез, органічну єдність герменевтичного й аксіологічного підходів, академічного колективного та індивідуально-особистісного письма, раціональних та інтуїтивних концепцій, історії процесу й «портретної історії», літератури свого часу й свого місця (у її національній самототожності)».

Висновки. З огляду на викладений вище матеріал, можна дійти висновку, що літературне мистецтво загалом є потужною рушійною силою в процесі формування духовно-моральних цінностей особистості, особливо студентів гуманітарних спеціальностей, оскільки вони безпосередньо стикаються з художньою літературою, яка є не тільки засобом передачі інформації від автора до читача, а й потужним виховним чинником суспільства загалом.

Список використаних джерел

1. Іванишин П. В. Нариси з теорії літератури / П. В. Іванишин. – К. : Академія, 2010. – 257 с.
2. Сент-Бёв Ш.-О. Літературні портрети. Критическіе очерки / Ш.-О. Сент-Бёв. – М., 1970. – 584 с.
3. Лансон Г. Метод в історії літератури / Г. Лансон. – М. : Товарищество «Мир», 1911. – 428 с.
4. Лихачёв Д. С. О русской интеллигенции / Д. С. Лихачёв // Новый мир. – 1993. – № 2. – С. 3–9.
5. Мамардашвили М. К. Мысль в культуре / М. К. Мамардашвили // Философские науки. – 1989. – № 11. – С. 75–81.
6. Троицкий В. Ю. Национальные духовные традиции и будущее русского образования / В. Ю. Троицкий // Педагогика. – 1998. – № 2. – С. 3–7.
7. Ренан Э. Будущее науки / Э. Ренан; пер. с фр. – М. : ЛИБРОКОМ, 2015. – 368 с. – (Серия: Из наследия мировой философской мысли: философия науки).
8. Уэльбек М. Расширение пространства борьбы: роман / М. Уэльбек; пер. с фр. Н. Кулиш. – М., 2003.
9. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 349 с.

Рецензент: Троїцька Т.С. – д.філософ.н., професор

Відомості про автора:

Гуров Сергій Юрійович

serggurov@mail.ru

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
вул. Леніна, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна
doi: dx.doi.org/нвмдпу.v0i15.1242

Матеріал надійшов до редакції 12.10.2015 р.

Прийнято до друку 18.11.2015 р.

References

1. Ivanyshyn, P. V. (2010). *Essays on the theory of literature*. Kyiv : Akademia. [in Ukrainian]
2. Sainte-Beuve, Sh.-O. (1970). *Literary portraits. Critical Essays*. Moscow. [in Russian]
3. Lanson, G. (1911). *Method in history of literature*. Moscow : Association “Mir”. [in Russian]
4. Likhachev, D. S. (1993). On the Russian intelligentsia. *Novyi Mir*, 2, p.p. 3–9. [in Russian]
5. Mamardashvili, M. K. (1989). The idea in culture. *Filosofskie nauki*, 11, p.p. 75–81. [in Russian]
6. Troitskii, V. Yu. (1998). The national spiritual traditions and the future of Russian education. *Pedagogika*, 2, p.p. 3–7. [in Russian]
7. Renan, E. (2015). *Future of Science. Tran. from French*. Moscow : LIBROKOM. [in Russian]
8. Houellebecq, M. (2003). *Combat space enhancement: a novel. Tran. from French by N. Kulish*. Moscow. [in Russian]
9. Fukuyama, F. (2004). *Our Posthuman Future. Consequences of the Biotechnology Revolution*. Moscow : LLC “Publishing house AST”. [in Russian]